

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ

Назва курсу <i>Нормативний/вибірковий</i>	Проблеми етногенезу слов'ян вибірковий
Ступінь освіти Бакалавр/магістр/доктор філософії Освітня програма	доктор філософії Історія та археологія
Рік викладання/ Семестр/ Курс (рік навчання)	<i>Не викладається</i> <i>/ VI семестр / 3 курс</i>
Викладач	Пачев С.І.
Профайл викладача	http://geo.mdpu.org.ua/prirodnicho-geografichnij-fakultet/kafedra-istoriyi/sklad-kafedri-istoriyi/pachev-sergij-ivanovich/
Контактний тел.	0977611284
E-mail:	cbmdpu@ukr.net
Сторінка курсу в ЦОДТ МДПУ ім. Б.Хмельницького	https://dfn.mdpu.org.ua/course/view.php?id=2953

Консультації	<i>Очні консультації:</i> щосереда, згідно графіку роботи кафедри історії та археології. <i>Онлайн-консультації:</i> через систему ЦОДТ МДПУ ім. Б.Хмельницького.

1. АНОТАЦІЯ

Навчальний курс «Проблеми етногенезу слов'ян» є варіативним складником системи підготовки фахівців з історії та археології за ступенем освіти “**доктор філософії**”. Навчальна програма дисципліни передбачає вивчення актуального стану розробки наукової проблеми ранньої етнічної історії давніх слов'ян.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА

Метою викладання навчальної дисципліни «Проблеми етногенезу слов'ян» є формування у здобувачів системи знань, необхідних для здійснення науково-дослідної та викладацької діяльності у закладах вищої освіти, а також просвітницької діяльності серед населення.

Завданнями курсу є засвоєння необхідного для науковця-дослідника та викладача обсягу й рівня знань щодо основних проблем й закономірних процесів ранньою етнічної історії давніх слов'ян.

3. ПЕРЕЛІК КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ, ЯКІ НАБУВАЮТЬСЯ ПІД ЧАС ОПАНУВАННЯ ОСВІТНІМ КОМПОНЕНТОМ

Інтегральна компетентність:

Здатність розв'язувати комплексні проблеми в галузі історії, археології та інших історичних дисциплін; володіння методологією наукової та науково-педагогічної діяльності, проведення самостійного наукового дослідження у сфері своєї професійно-наукової діяльності, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Загальні компетентності:

- ЗК5. Знання відповідних стандартів, необхідних для наукової та педагогічної діяльності.
- ЗК9. Здатність до роботи з джерельною базою дослідження.

Спеціальні (фахові) компетентності:

- ФК1. Знання та розуміння основних історичних подій і процесів вітчизняної та світової історії;
- ФК3. Знання роботи з різноманітними історичними та археологічними джерелами
- ФК7. Здатність планувати й підготовлювати різні типи занять з історичних дисциплін та умінь використання сучасних технологій навчання

4. РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Результати навчання (РН)

- РН9. Здатність застосовувати сучасні інформаційні технології у своїй науковій діяльності, організації та проведенні навчальних занять, управлінні науковими проектами тощо;
- РН10. Здатність професійно стежити за новітніми вітчизняними та світовими науковими публікаціями, для використання їх у своїй науковій та педагогічній діяльності;
- РН12. Здатність професійної орієнтації у політичних подіях та основних напрямках історичного розвитку світової та вітчизняної історії
- РН13. Здатність професійного використання іноземних мов для активної співпраці та презентації результатів своїх досліджень у міжнародному науковому співтоваристві

5. ОБСЯГ КУРСУ

Вид заняття	лекції	практичні заняття	самостійна робота
Кількість годин	22	20	78

6. ПОЛІТИКИ КУРСУ

Політика академічної поведінки та етики:

- Не пропускати та не запізнюватися на заняття за розкладом;

- Вчасно виконувати завдання практичних занять та питань самостійної роботи;
- Вчасно та самостійно виконувати контрольно-модульні завдання

7. СТРУКТУРА КУРСУ

7.1 СТРУКТУРА КУРСУ (ЗАГАЛЬНА)

Кількість годин	Тема	Форма діяльності (заняття, кількість годин)	Література	Завдання	Термін виконання
БЛОК 1. Наукова проблема етногенезу слов'ян та її джерельна база.					
10	Тема 1. Етногенез слов'ян як наукова проблема.	Лекція – 2 год. Практичне заняття – 2 год. Самостійна робота – 6 год.	1-4, 5-7, 13	Лекція 1.Етногенез слов'ян як наукова проблема. Практичне заняття 1.Проблема етногенезу слов'ян як одна з ключових проблем слов'янознавства. Самостійна робота 1.Теорії етногенезу.	впродовж першого навчального семестру (перший періодичний контроль)

16	Тема 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	Лекція – 4 год. Практичне заняття – 4 год. Самостійна робота – 8 год.	1-4, 12, 19	Лекція 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян Практичне заняття 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян. Самостійна робота 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян кінця I – початку II тис.	впродовж першого навчального семестру (перший періодичний контроль)
10	Тема 3. Лінгвістичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	Лекція – 2 год. Практичне заняття – 2 год. Самостійна робота – 6 год.	1-4	Лекція 3. Лінгвістичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян. Практичне заняття 3 Лінгвістичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян. Самостійна робота 3 Гідроніми слов'янського походження.	впродовж першого навчального семестру (перший періодичний контроль)
24	Тема 4. Археологічні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	Лекція – 4 год. Практичне заняття – 4 год. Самостійна робота – 16 год.	1-4, 8, 15-17, 18	Лекція 4. Археологічні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян. Практичне заняття 4 Археологічні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян. Самостійна робота 4. Археологічні культури кінця I тис.	впродовж першого навчального семестру (перший періодичний контроль)

12	Тема 5. Використання новітніх наукових досягнень у дослідженні процесу етногенезу слов'ян.	Лекція – 2 год. Практичне заняття – 2 год. Самостійна робота – 8 год.	1-4	Лекція 5. Використання новітніх наукових досягнень у дослідженні процесу етногенезу слов'ян. Практичне заняття 5. Використання новітніх наукових досягнень у дослідженні процесу етногенезу слов'ян. Самостійна робота 5. Популяційна генетика.	впродовж першого навчального семестру (перший періодичний контроль)
БЛОК 2.					
Гіпотези та концепції прабатьківщини слов'ян					
24	Тема 6. Середньовічні теорії та їхні новітні модифікації.	Лекція – 4 год. Практичне заняття – 4 год. Самостійна робота – 16 год.	1-4, 8, 12,	Лекція 6. Середньовічні теорії та їхні новітні модифікації. Практичне заняття 6 Структура вищої освіти в Україні. Освітні рівні. Сутність ступеневої освіти. Самостійна робота 6. Новітні модифікації Дунайської теорії..	впродовж другого навчального семестру (другий періодичний контроль)
24	Тема 7. Пошуки прабатьківщини слов'ян у другій половині XX – на початку XXI ст.	Лекція – 4 год. Практичне заняття – 4 год. Самостійна робота – 16 год.	1-4, 9-11, 14, 18.	Лекція 7. Пошуки прабатьківщини слов'ян у другій половині XX ст. Практичне заняття 7. Пошуки прабатьківщини слов'ян у другій половині XX – на початку XXI ст. Самостійна робота 7. Синтетична Одерсько-Дніпровська концепція.	впродовж другого навчального семестру (другий періодичний контроль)

7. 2СХЕМА КУРСУ (ЛЕКЦІЙНИЙ БЛОК)

Тема лекції	Зміст лекції
Тема 1. Етногенез слов'ян як наукова проблема.	1. Поняття етногенезу. 2. Джерельна база вивчення процесу етногенезу слов'ян. 3. Проблема етногенезу слов'ян у викладанні слов'янознавства у вищій школі.
Тема 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	1. Історичні джерела початку I тис. 2. Історичні джерела середини I тис. 3. Історичні джерела кінця I тис.
Тема 3. Лінгвістичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	1. Особливості лінгвістичних джерел. 2. Використання досягнень порівняльно-історичного мовознавства. 3. Використання досягнень ономастики.
Тема 4. Археологічні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	1. Можливості археологічної науки у вивченні процесу етногенезу слов'ян. 2. Археологічні культури початку I тис. 3. Археологічні культури середини I тис.
Тема 5. Використання новітніх наукових досягнень у дослідженні процесу етногенезу слов'ян.	1. Новітні досягнення природничих наук та дослідження проблеми етногенезу слов'ян. 2. Використання досягнень генетики у вивченні процесу етногенезу слов'ян.
Тема 6. Середньовічні гіпотези та теорії прабатьківщини слов'ян та їхні новітні модифікації.	1. Дунайська гіпотеза. 2. Теорії азійського походження слов'ян.
Тема 7. Пошуки прабатьківщини слов'ян у другій половині XX – на початку XXI ст.	1. Вісло-Одерська концепція. 2. Концепція В.В.Седова 3. Концепція В.Д. Барана, Д.Н.Козака, Р.В.Терпиловського.

Тема семінарського заняття	Зміст практичного заняття
Тема 1. Проблема етногенезу слов'ян як	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за

одна з ключових проблем слов'язнознавства.	темами: - Поняття етногенезу. - Джерельна база вивчення процесу етногенезу слов'ян. - Проблема етногенезу слов'ян у викладанні слов'язнознавства у вищій школі.. 2. На підставі аналізу доповідей складіть структурно-логічні схеми.
Тема 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за темами: - Історичні джерела початку I тис. - Історичні джерела середини I тис. - Історичні джерела кінця I тис. 2. Дайте відповіді на тестові завдання.
Тема 3. Лінгвістичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за темами: - Особливості лінгвістичних джерел. - Використання досягнень порівняльно-історичного мовознавства. - Використання досягнень ономастики. 2. Користуючись літературою, скласти план-конспект одного з питань (за вибором здобувача вищої освіти).
Тема 4. Археологічні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян.	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за темами: - Археологічні культури початку I тис. - Археологічні культури середини I тис. 2. Знайдіть на карті ареали поширення археологічних культур.
Тема 5. Використання новітніх наукових досягнень у дослідженні процесу етногенезу слов'ян.	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за темами: - Новітні досягнення природничих наук та дослідження проблеми етногенезу слов'ян.

	- Використання досягнень генетики у вивченні процесу етногенезу слов'ян. 2. Дайте відповіді на тестові завдання.
Тема 6. Середньовічні теорії та їхні новітні модифікації.	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за темами: - Дунайська гіпотеза. - Теорії азійського походження слов'ян. 2. Складіть 10 тестових завдань до одного з питань теми.
Тема 7. Пошуки прабатьківщини слов'ян у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	1. Користуючись науково-методичною літературою, підготуйте доповіді за темами: - Вісло-Одеська концепція. - Концепція В.В.Седова. - Концепція В.Д. Барана, Д.Н.Козака, Р.В.Терпиловського. 2. Прослідкуйте за картою напрямки великого розселення слов'ян.

7.4 СХЕМА КУРСУ (ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ)

Тема для самостійного опрацювання	Зміст теми
Тема 1. Теорії етногенезу.	1. Теорії етногенезу у контексті історико-гуманітарного знання. 2. Соціально-історична концепція етногенезу. 3. Пасіонарна теорія етногенезу.
Тема 2. Історичні джерела дослідження процесу етногенезу слов'ян кінця I – початку II тис.	1. Візантійські письмові джерела. 2. Письмові джерела слов'янського походження.
Тема 3. Гідроніми слов'янського походження.	1. Ареали поширення гідронімів слов'янського походження. 2. Етимологія гідронімів слов'янського походження.
Тема 4. Археологічні культури кінця I тис..	1. Райковецька культура.

	2. Волинцівська культура. 3. Роменська культура
Тема 5. Популяційна генетика.	1. Y-хромосомні групи у світовій популяції 2. Міграції популяцій на основі аналізу мтДНК
Тема 6. Новітні модифікації Дунайської теорії.	1. Сучасні послідовники Дунайської теорії 2. Сучасна критика Дунайської теорії.
Тема 7. Синтетична Одерсько-Дніпровська концепція.	1. Джерельна база Одерсько-Дніпровської концепції. 2. Прабатьківщина слов'ян та напрямки міграції слов'ян згідно Одерсько-Дніпровській концепції.

8. МЕТОДИ ТА ФОРМИ КОНТРОЛЮ

Види контролю: поточний, періодичний, підсумковий (семестровий).

Методи, які будуть використані для оцінювання результатів навчання:

- Усне опитування;
- письмовий (періодичний контроль (контрольні роботи));
- тестовий контроль;
- перевірка під час практичних занять;
- перевірка методичних розробок;
- контроль виконання завдань самостійної роботи (методичні розробки, презентації, тощо);
- підсумковий (семестровий) – залік.

Періодичний контроль складається з двох контрольних робіт (перший та другий періодичний контроль). Контрольна робота включає тестові завдання та відповіді на два розгорнуті питання.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ВІДПОВІДНО ДО ВИДІВ КОНТРОЛЮ

Контроль за видами діяльності здобувачів вищої освіти здійснюється шляхом поточного оцінювання знань (під час семінарських занять), контролю виконання завдань самостійної роботи (есе, презентації, творчі проекти), періодичного

контролю періодична контрольна робота, заліку. За результатами суми двох періодичних контрольних робіт, оцінки за поточний контроль виставляється підсумкова оцінка за національною, 100-бальною шкалами і ECTS.

Загальна система оцінювання курсу здійснюється згідно з Положенням про бально-накопичувальну систему оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького №34/01-05 від 28. 10.2019 р.

Критерії оцінювання поточного контролю на семінарських заняттях (усне, письмове опитування):

«5» – здобувач в повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому нормативну, обов'язкову та додаткову літературу. Правильно вирішив усі розрахункові / тестові завдання. Здатен виділяти суттєві ознаки вивченого за допомогою операцій синтезу, аналізу, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, формувати висновки і узагальнення, вільно оперувати фактами та відомостями.

«4» – здобувач достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому нормативну та обов'язкову літературу. Але при викладанні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та незначні помилки. Правильно вирішив більшість розрахункових / тестових завдань. Здобувач здатен виділяти суттєві ознаки вивченого за допомогою операцій синтезу, аналізу, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, у яких можуть бути окремі несуттєві помилки, формувати висновки і узагальнення, вільно оперувати фактами та відомостями.

«3» – здобувач в цілому володіє навчальним матеріалом, викладає його основний зміст під час усних виступів та письмових розрахунків, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та помилки. Правильно вирішив половину розрахункових / тестових завдань. Має ускладнення під час виділення суттєвих ознак вивченого; під час виявлення причинно-наслідкових зв'язків і формулювання висновків.

«2» – здобувач не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. Фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає його під час усних виступів та письмових розрахунків, недостатньо розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності. Правильно вирішив окремі розрахункові / тестові завдання. Безсистемно відділяє випадкові ознаки вивченого; не вміє зробити найпростіші операції аналізу і синтезу; робити узагальнення, висновки.

Критерії оцінювання періодичного контролю

Контрольна робота включає тестові завдання та відповіді на два розгорнуті питання. Максимальна кількість балів – 30.

Десять тестових завдань по 1 балу – 10 балів.

Два розгорнуті питання по 10 балів.

Розгорнуті відповіді на 2 завдання оцінюються за 10-бальною шкалою.

10-9 балів: здобувач дає вичерпну відповідь на поставлене питання і виявляє глибокі ґрунтовні знання з певної теми. Спроможній мислити нестандартно, давати оригінальне тлумачення проблем, здатність самостійно інтерпретувати, узагальнювати, робити висновки на основі конкретного матеріалу.

8-7 балів: здобувач правильно і майже в достатньому обсязі дав відповідь на поставлене питання, що підтверджує його глибокі знання з предмета, показав розуміння теми, але ще не зовсім правильно може використати знання на практиці. Має незначні помилки у викладі матеріалу.

6-5 бали: здобувач недостатньо орієнтується в матеріалі, не завжди може самостійно проаналізувати запропонований матеріал; не дає вичерпної відповіді на контенті питання.

4-3 бали: здобувач допускає суттєві помилки у викладі матеріалу, порушує логіку відповіді, відтворює матеріал на елементарному рівні.

1-2 балів: здобувач не зміг викласти зміст питання, погано орієнтується в матеріалі, допускаючи при цьому суттєві неточності.

0 балів: відповідь відсутня

Критерії оцінювання підсумкового (семестрового) контролю

Підсумковий контроль з дисципліни «Проблеми етногенезу слов'ян» відбувається у формі заліку.

9. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. К.: «Стародавній Світ», 2012. 366 с.
2. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. К.,1991. 139 с.
3. Баран В. Д. Давні слов'яни. К: Альтернативи, 1998. 336 с.
4. Пачев С.І. Методичні рекомендації до вивчення курсу «Проблеми етногенезу слов'ян». Мелітополь: МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2022. 16 с.

ДОПОМІЖНА

5. Бромлей Ю.В. Очерк теория этноса М.: Наука, 1983. — 412 с.
6. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973. — 285 с.
7. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. доктора геогр. наук, профессора В. С. Жекулина. 2 изд. испр. и доп. Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. 496 с.
8. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). К.:Либідь,2001. 632 с
9. Королюк В.Д. Перемещение славян в Подунавье и на Балканы. Советское славяноведение. 1976. № 6. С. 43–55.
- 10.Макарчук С. А. Український етнос. Виникнення та історичний розвиток. Київ, 1992.
- 11.Макарчук С. А. Етнічна історія України: Навчальний посібник. Київ, 2008.
- 12.Нидерле Л. Славянские древности.- М.: Изд-во иностр.лит.,1956.- 450с
- 13.Пачев С.І., Мільчев В.І., Мельник О.О. Проблеми викладання історії зарубіжних слов'янських народів у вищій школі. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія.* Випуск 1. Мелітополь, 2001. С.87–90.
- 14.Петров Н. Походження слов'ян. К.:Наук.думка,1972. 236с
- 15.Проблеми етногенеза славян. К.: Наук. думка, 1978. 143 с.
- 16.Русанова И.П. Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа). М.: Наука, 1976. 216 с.
- 17.Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. М.: Наука, 1979. 157 с.
- 18.Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В. Д. Баран [и др.]; Академия Наук Украинской ССР. Киев: Наук. Думка, 1990. 484, [2] с. : ил.
- 19.Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя). Навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В.П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2011. 416 с.